ГЛАГОЛИ С ФОРМАНТА *СИ* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Dimka Savova

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

VERBS WITH THE AFFIX *СИ* IN THE BULGARIAN LANGUAGE. The paper analyses the functions of the affix *си* in reflexive verbs in Bulgarian. It emphasises the variety in the pronominal and other types of usage of the particle. The author offers a systematised approach towards the functions of the affix in the Bulgarian language, initiating contrastive research of the subject in Bulgarian and other Slavic languages.

Keywords: reflexive verbs, enclitic pronominal form, affix, particle, pragmatic meaning, formative.

Употребата на глаголи с форманта *си* в българския език не е изолирано явление сред славянските езици, но в българския език тя се откроява със своята разпространеност и многообразие. В литературата обаче въпросното явление не е разглеждано системно и е много по-слабо проучено в сравнение с употребата на глаголи с форманта *се* (от по-съвременните автори вж. за него Вълчанова 1995, Ницолова 1986, Ницолова 2008, Петрова 2008).

По своя произход елементът *си* е стара енклитична форма на възвратното лично местоимение в дателен падеж, която е поела, както е известно, в българския език, заедно с другите кратки лични форми, и граматическите функции на кратка форма на притежателното местоимение (към пълната форма *свой*). В съвременния език функцията на форманта *си* в съчетание с глагол не е единна: той може да се проявява като лично местоимение в ролята на непряко допълнение, като притежателно местоимение, като частица с различни функции.

Тази статия предлага анализ на споменатата употреба въз основа на произведения от съвременни български автори, преведени на хърватски (в хърватския език

също е застъпена употребата на глаголи с този формант и това ми дава база за сравнение, макар че основната цел на статията е да представи картината в българския език), на български народни приказки, а дори и въз основа на български превод на хърватски автор, където се откроява спецификата на българската употреба, привнесена най-често там, където в оригинала тя липсва (което също говори за релевантността на това явление в българския език).

1. Предложената тук класификация започва от случаите, които са най-лесни за обяснение – тези, при които формантът *си* от съвременна гледна точка има напълно **формална словообразувателна функция**, т.е. не привнася към семантичната структура свое значение, а глаголите като лексикални единици са невъзможни без този формант (в българската литература те се причисляват към медиалните глаголи), напр.: *Но като <u>си спомня</u> за кактуса, нищо не помага* (МЙ); *<u>Предста́ви си</u> г-жа Селянова, изправена пред тълпа от пощаджии и шофьори* (АП). Първият глагол от тези два примера от съвременна гледна точка не е възможен без *си*, докато вторият е възможен, но със съвсем различна лексикална семантика (*представям на някого нещо/някого*).

2. В следваща група се отделят случаите, когато формантът *си* е кратка форма на възвратното **лично местоимение**, изпълнява ролята на непряко допълнение към сказуемото и би могъл, повече или по-малко естествено, да се замести от съответната пълна форма на местоимението.

2.1. Най-често в тези случаи хърватският превод също включва възвратното местоимение *si* или пълната му форма *sebi*, или пък тези форми могат да бъдат въведени. Значението на непряко допълнение е най-чисто при някои глаголи за говорене, които подразбират **адресат** и при които тук валентността за адресат е запълнена с извършителя (*на себе си*), срв.: *Отначало Коста <u>си рече</u> (= рече на себе си), че няма сила, която да го накара да отвори* (АП); *– Къде ще бягате, бе? – И <u>си отговаряше</u> (= отговаряше на себе си): – В Италия* (ГГ). В предишната група бе отбелязан като медиален глаголът *спомням си*. Неговият еднокоренен синоним *припомням си* обаче спада към тази втора група, защото може да има и адресат (за разлика от горния): *припомням на някого; припомням на себе си*, срв. примера: *...и отново <u>си припомняше</u> съответната история* (ГГ).

2.2. Глаголи от тази група могат да се съчетават и с друга семантика на възвратното лично местоимение – не на адресат (***на** някого*), а на **бенефициент**, срв. в следните примери: *Ако трябва, ще напусна работа, ще <u>си потърся</u> (= ще потърся **за** себе си) нещо друго* (ГГ); *..., попреглътнал и не можал да се стърпи – <u>откъснал си</u> (= откъснал **за** себе си) едно парченце и си хапнал* (БНП); *Е, все пак съм <u>си харесал</u> (=*

харесал съм ***за*** *себе си) едно момиче* (ГГ). Глаголите от този вид изразяват действия, които се вършат за някого, а техният контекст, заедно с употребата на възвратното местоимение, свидетелства, че този някой е самият извършител (*за себе си*). В подходящ контекст тази предназначеност за самия извършител може да се изразява и без форманта *си* – ако за тази роля не е експлицитно посочен някой друг участник в събитието, напр. *за теб, за нея* и т.н. (срв.: *Харесал съм едно момиче*), но употребата с форманта експлицира това значение. От тази предназначеност за самия себе си произлиза и едно допълнително, прагматично значение на форманта *си*, което може да се определи като *по-заинтересовано, по-живо отношение към действието*, основаващо се на оценката за това действие като желано заради очакването на неговия положителен ефект върху извършителя. Без форманта *си* споменатото значение изчезва, а то, както и самата употреба на такива глаголи, е характерно за разговорния език. Още по-осезателно това положително отношение към действието на подлога, който е кореферентен с допълнението със семантика на бенефициент, се откроява в пример, зает от детската реч, където детето съзнава това прагматично значение, но го употребява неправилно, защото иска да изрази информация, която възрастният носител на езика няма да изрази: *А пък Ема си е родила коте* (ГГ). В това изречение, изказано от детето за една омъжена жена, която си е донесла вкъщи коте, иска да го отглежда и много го обича, се подразбира информацията *Ема е родила нещо за себе си, нещо, което е само нейно*, и тази *себична* информация е типична за детската представа, свързана с любимо същество. Може да се обобщи, че при глаголите от т. 2.2. формантът *си* съчетава функцията на местоимение в позицията на непряко допълнение със семантика на бенефициент и функцията на частица с прагматическо значение, което прави неговата употреба, когато в текста е ясно предназначението на действието за самия извършител, незадължителна и характерна повече за разговорния език.

3. Понякога енклитичната форма на личните местоимения за дателен падеж, която съвпада с енклитичната форма на притежателните местоимения, може да има употреба, при която адресатът / бенефициентът на действието се свързва и със **значението на притежание**. Това става, когато краткото притежателно местоимение, намиращо се заради характера си на енклитика в по-предна от своето главно съществително позиция в изречението, попадне до глагола, чиято валентност за адресат или бенефициент попълва неговото главно съществително. Тогава то започва освен притежание да изразява и значение на съответната глаголна валентност, срв.: *Напиши* ***му*** *домашното* (= *Напиши* ***неговото*** *домашно* / *Напиши* ***му на него*** *домашното*).

Като имам предвид това, смятам за оправдано да разгледам при настоящия си анализ и случаи с такава *двойна* употреба на възвратното местоимение *си*. Напр.

в изречението *Хитър Петър се облякъл в новите си дрехи, обул си новите цървули (= своите нови цървули)* (БНП) изразът *обул си* може да се тълкува и като действие, което извършителят извършва върху себе си (*обул на себе си* – срв. възможното *обул на детето*). Затова и тук можем според мен да говорим за глагол с форманта *си*, който изпълнява ролята едновременно на лично и на притежателно местоимение. Срв. и друг пример: *Пременил се и си сложил новия овчи калпак (=**своя** нов овчи калпак/ сложил **на себе си*** – срв. възможното *сложил на детето)* (БНП).

Още по-очевидно споменатите две значения се съчетават в следния пример: *Представям си как съм изглеждал сред тълпите японци, щракащи с фотоапарати. Не че и аз не си носех – руска „Смяна", препоръчвам го,...* (ГГ), където се съчетават и двете тълкувания: *Не че и аз не носех **със себе си**/ **за себе си** фотоапарат* + *не че и аз не носех **своя** фотоапарат*.

Нещо повече, в разглежданите примери съвпадението между извършителя и притежателя се подразбира от самия текст. Затова в тях употребата на форманта *си*, макар и естествена, не е задължителна, срв.: *Хитър Петър се облякъл в новите си дрехи, обул новите цървули; Представям си как съм изглеждал сред тълпите японци, щракащи с фотоапарати. Не че и аз не носех – руска „Смяна", препоръчвам го.* Това означава, че отново този формант освен значението на лично и на притежателно местоимение изразява и прагматически нюанс. Ето и още по-красноречиви примери за това прагматическо значение (този път комбинирано само със значение на притежателно местоимение), което е отново, както и в т. 2.2., значение на *по-заинтересовано, по-живо отношение към действието* (този път *към притежанието)* заради желания ефект от него, в случая – заради желаното състояние от притежанието. Отново тази употреба е маркирана с разговорна оцветеност, срв.: *...той не спираше да ожалва живеещите там, че си нямали поляни и ливади (= нямали свои поляни и ливади)* (ГГ); *За тези пари си накупих няколко пасти... Сложих си ги (= сложих своите пасти) в един плик и кротко зачаках да се събудя* (ГГ).

Все пак, възможна е и употребата на форманта *си* в неговото **чисто местоименно значение** (без значението на прагматическа частица). Напр. в изречението *Дояж си хайвера!* (АП) тълкуването на значението на форманта *си* трябва да дефинира местоименно значение: *дояж своя хайвер / на себе си хайвера*, защото без форманта *си* няма да се разбира, че хайверът е на извършителя на действието, срв.: *Дояж хайвера!*

От анализа в горните точки (2.2. и 3.) можем да дефинираме следната езикова тенденция: формантът *си*, запълващ в ролята на непряко допълнение валентност за бенефициент към предиката (т. 2.2.) или съчетаващ значенията на непряко

допълнение със значение на притежание (т. 3.), не е задължителен, когато от текста се подразбира, че извършителят съвпада със значението на съответната валентност, а става задължителен, когато в текста това не се подразбира изрично (напр. *дояждам нещо*). В първия случай формантът *си* съчетава двете местоименни значения (на бенефициент и на притежателно местоимение), заедно или поотделно, със значение на прагматическа частица. Във втория случай формантът изразява само значението на местоимение. Установената езикова тенденция обаче е усложнена от употребата на разглежданите изрази. Имам предвид, че фразеологизирането на даден израз го изважда от сферата на действие на правилото, срв. напр. фразеологизма *отваряй си очите!*, където формантът *си* е задължителен, макар че се подразбира, че извършителят отваря именно своите очи и би било естествено глаголът да може да се употреби и без този формант. Освен това, в българския език се намесва и категорията определеност / неопределеност, напр. определената форма на съществителни, изразяващи части на тялото, изисква употребата на форманта *си*, а неопределената форма не го допуска, срв.: *Той си протегна ръката* / *Той протегна ръка*.

4. Последна група с по-изразено значение на възвратно местоимение представляват случаите на глаголи с **взаимно възвратно значение**, при които действието се върши от повече от един извършител.

4.1. В типичния случай извършителите извършват **реципрочно действие** един върху друг, при което другият играе ролята на **адресат** (***на** някого*): *Интересите на няколко лобита се преплитаха и взаимно си пречеха (X пречи на Y и обратното)* (АП). В такива случаи в хърватския език също е възможна употребата на възвратния вариант на глагола със *си*. В следния пример: *Всички щастливи семейства си приличат едно на друго* (ГГ) съвременният български автор посочва мисълта на Лев Толстой, като избира разговорен вариант на изречението в превод, който наред със *си*-формата употребява и аналитична перифрастична форма *едно на друго*, вместо по-книжовния, който би бил: *Всички щастливи семейства си приличат*[1]. Все пак, можем да отбележим, че за реципрочните глаголи от посочения тип в българския език употребата на форманта *си* е задължителна, а дублирането му с перифрастичен израз придава на изказването по-разговорно звучене.

4.2. В други случаи от тази група става дума не толкова за реципрочно действие, т.е. за действие, което X върши върху Y и обратно, колкото за едно съвместно действие, при което извършителите встъпват във **взаимоотношение** (= *помежду*

1 Тъкмо така е превел изречението преводачът от руски език в превода на български на романа *Ана Каренина* (става дума за Георги Жечев).

си), напр.: *Но нали били трима, не могли да се разберат как да си разделят зайчето (= да го разделят помежду си, между себе си)* (БНП); *След това си разменили дрехите (=разменили помежду си)* (БНП). Тук обаче могат да се добавят и тълкуванията от предишните групи, срв.: *да го разделят помежду си и за себе си*, затова в изречението без форманта *си* няма да бъде сигурно, че извършителите извършват действието за себе си, срв.: … *не могли да се разберат как да разделят зайчето*. Във втория пример пък се добавя значението на притежателно местоимение: *след това разменили помежду си своите дрехи*, затова без форманта *си* не се подразбира, че това са техните дрехи и че извършителите встъпват в пряко отношение помежду си (срв.: *След това разменили дрехите*). Затова и при тази група може да се отбележи като задължителна употребата на форманта *си,* който замества перифрастичния израз в ролята на непряко допълнение. Можем да направим и наблюдението, че при глаголите с реципрочна употреба формантът *си* не изпълнява ролята на частица, затова напр. при разбирания реципрочно глагол *пишат си* в изречението *Те си пишат всяка вечер* липсва прагматично значение, каквото бихме имали обаче при нереципрочно тълкуване на същия глагол в изречението *Те седят на чина и си пишат най-спокойно* (за този вид прагматично значение вж. по-долу, т. 6.2.).

Отделен случай в тази група представлява глаголът със значение на **съвместно говорене** *говорят си*, както и предикатът *казват си (нещо)*, чието лексикално значение ги свързва със синонимите *приказват си* и *разговарят*. В първата двойка глаголи (*говорят си* и *казват си*) имаме типично реципрочно значение на глагол, който има валентност за адресат: *Х говори / казва* ***на*** *У и обратно*, което означава, че тези два глагола спадат към групата с реципрочни глаголи от т. 4.1. При тях употребата на форманта *си* във функция на възвратно местоимение е задължителна, срв.: … *и седнал при госта да си кажат още някоя и друга приказка*. За разлика от тях, при глагола *приказват си*, напр. *Там имало двайсетина души, които си приказвали и се смеели* (БНП), формантът *си* вече не е задължителен, защото от семантиката на глагола се подразбира, че действието, изразявано чрез формата за множествено число, е съвместно, затова предикатът в множествено число и сам подразбира съществуването на актанта ***с*** *някого*, който обаче не е адресат. Формантът *си* тук изпълнява функцията на частица, затова, ако се изпусне, срв.: *Там имало двайсетина души, които приказвали и се смеели*, основното значение ще се запази, макар че ще изчезне един вид прагматическо значение, за който ще стане дума по-нататък. Семантиката на другия глагол за говорене, *разговарят*, подразбира в още по-голяма степен актанта *с някого* и съвместно действие, затова употребата на *си* към него (*разговарят си*) би била още

по-ненужна и би се срещала само в случай на подчертано изразяване на споменатото прагматично значение (в. по-нататък в т. 6.2.).

5. В по-голяма част от случаите формантът *си* не играе роля на местоимение, а на **частица**, при това с различни функции. В следващата група ще разгледам случаите, когато частицата *си* внася в семантичната структура на основния глагол някаква модификация, т.е. значението ѝ се свързва с лексикалното значение на самия глагол и с представата за самото изразявано извънезиково действие.

5.1. Една по-особена семантика, свързана с идеята за **окончателно отдалечаване** на извършителя от някакво място и за неговата **насоченост** към друго **място, което е по нещо негово собствено**, обединява един малък брой глаголи със значение на насочено движение, които изразяват тази идея чрез вариант с елемента *си*. Без този елемент същите глаголи остават само със значението си на насочено движение, но без споменатата семантика, и изискват по правило експлициране на локализатора. В примерите 1) *[Майка ми] поклащаше глава и си лягаше* (МЙ) (срв.: и лягаше на дивана); 2) *В същия час дъщеря ѝ си отиде*… (ЙЙ) (срв.: и отиде в кухнята); 3) *Селяните, които бяха приказвали настрана, станаха, разплатиха се и си излязоха* (ЙЙ) имаме типичната локализация на **собственото** легло за *лягам си,* съответно на **собствената** къща за глаголите *отивам си* и *излизам си,* при което вторият от тези два глагола е употребен със значение, което не е основно за него, а е синонимно на значението на глагола *отивам си*. Подобна употреба можем да имаме и от глагола *заминавам си,* при който обаче изразяването на локализатор без форманта *си* не е задължително (срв.: – *Къде е Петър? – Отиде си* / **Отиде; Легна си* / **Легна,* но *Замина си* / *Замина*). Без форманта *си,* както стана дума, глаголите *лягам, отивам, заминавам* означават просто насочено движение към някое място, което не влиза в посесивна връзка с извършителя на действието. Следователно формантът *си* при варианта на глаголите *отивам си, лягам си, заминавам си* заема валентността за локализатор в семантичната структура на глагола за насочено движение, като изразява най-общо идеята за собствено място. Формантът изразява и друг семантичен компонент (вероятно свързан с идеята, че собственото място има по-голяма притегателна и задържаща сила) – логическата импликация, че извършителят на действието няма да се върне там, откъдето се е отдалечил (в рамките на определен период, който може и да е неограничен). По такъв начин, в тази група глаголи елементът *си* би трябвало да се тълкува като модифицираща значението частица, като словообразувателна частица, която обаче няма чисто формална функция (както при глаголите от типа *спомням си*), а привнася свой семантичен елемент и така се образува, според мен, самостоятелно значение в рамките на полисемантичната структура на съответния глагол.

Характерната особеност на тази група глаголи – идеята за мястото, което по някакви причини е близко за извършителя и където той отива – може само да се подразбира, като в посочените примери, или пък да се експлицира, напр.: *В същия час дъщеря ѝ си отиде* ***в стаята***; *Приятелят ѝ си замина* ***за София.*** Подобно значение е характерно и за глагола *оставам*, когато към него се добави формантът *си*, напр.: *Той си остана* ***в Загреб*** *(не замина за провинцията)*. Съчетанието на този глагол с форманта *си* обаче не се е лексикализирало (срв. и невъзможното **Той си остана*), затова не можем да говорим за семантичен вариант на глагола *оставам си (някъде)*, а това е глаголът *оставам*, който има до себе си форманта *си* във функция на прагматическа частица и спада към една по-нататъшна група глаголи (вж. т. 6.1).

5.2. Подобна преобразуваща семантичната структура на основния глагол функция има според мен формантът *си* и при една малка група глаголи, където добавя към семантиката на глагола представа за действието, свързана с **устойчивост на неговите резултати и по-голяма продължителност**.

Такава е употребата на глагола ***мисля (си)*** / ***помисля (си)***. Ето някои примери с този глагол в неговия вариант с форманта *си*: *И ти ли, селянино, си мислиш, че можеш да ме излъжеш?* (БНП); *Не ме разбра. Сигурно си помисли, че и мен нещо ме е треснало в главата* (МЙ); *Знам аз какво си мислите още като вляза* (МЙ). Струва ми се, че разликата между възвратния и невъзвратния вариант е по-голяма при несвършения вид на глагола. Вариантът *мисля си* според мен представя самия процес на мислене като някакво дълготрайно ментално състояние, като една по-стабилна увереност. Затова например в случай на изпадане на форманта *си* първото изречение вече няма да изразява постоянната увереност на селянина, а неговото мнение в момента, когато му задават въпроса: *И ти ли, селянино, мислиш, че можеш да ме излъжеш?* Подобно на това, изречението *Знам аз какво си мислите още като вляза,* което произнася един боксьор пияница при влизане в кръчмата в разказ на М. Йергович, не означава, че той е ясновидец и знае какво мислят посетителите на кръчмата в този момент, а че знае каква позиция заемат те по принцип спрямо него. Прави впечатление, че вариантът със *си* не е възможен, когато глаголът е употребен като перформатив, т.е. именно когато действието *мисля* се възприема като актуално езиково действие, което въвежда в текста твърдение, срв.: *Мисля, че тѝ си виновен за станалото!*[2], или пък когато има преносно значение, в смисъл *мисля за някого = грижа се за него: Ти не мислиш достатъчно за децата!* Ако глаголът е от свършен вид, струва ми се, че двете

2 Възможният вариант *Мисля си, че ти си виновен за станалото* според мен вече не е перформативно утвърждаване, а е споделяне, съобщаване за дадена увереност.

употреби нямат някаква по-чувствителна разлика помежду си, но в разговорния език по-често се употребява възвратната форма със *си*.

И друг глагол със значение на ментално състояние проявява същата особеност. В примера *Стопанката пък нищичко не похапвала. Тя си знаела, че на другия ден ще яде от вкусната гозба, която била скрила* (БНП) възвратният вариант, според мене, също изразява по-голяма устойчивост на менталното състояние. В изречението без форманта *си*: *Тя знаела, че на другия ден ще яде от вкусната гозба, която била скрила,* знанието на стопанката се представя не толкова като стабилна увереност, колкото като налична информация, като осведоменост. Срв. и често срещания израз: *Знаех си аз, че така ще стане!*

Към тази група може да бъде причислен и глаголът в следния пример: *В дните, когато по градския водопровод отново потичаше вода, Иво можеше да си отдъхне на спокойствие* (МЙ). Струва ми се, че с глаголите *отдъхвам* и *почивам* формантът *си* представя действието като по-устойчиво и продължително, затова вариантът без *си* е възможен главно с изрази със значение на ограничен период, напр.: *Оставѝ ме да почина* ***малко****; Трябва да отдъхна* ***малко***. Докато вариантите с форманта *си* нямат такова изискване към контекста си, срв.: *Починах си* ***две седмици****, сега трябва да поработя* (струва ми се неестествен вариантът * *Починах* ***две седмици****, сега трябва да поработя*).

И тук, както и в горната група, определям функцията на форманта *си* като близка до функцията на словообразувателен елемент, който моделира характера на действието. Но за случаите от тази точка може да се обобщи добавяне на значение на по-голяма интензивност за самото действие (*мисля, знам, почивам*). Освен това, тук употребата на форманта *си* не е задължителна, което свидетелства за по-голяма близост на значението на форманта до прагматическото, отколкото до лексикалното ниво.

5.3. С друга семантична трансформация е свързан формантът *си* при глагола *признавам си (нещо)*: *Призна си, че не ги е чела* (ГГ). Семантиката на глагола *признавам* може да включва: 1) действието *съгласявам се* с някакъв факт *(Тя призна неговото превъзходство = съгласи се, че той я превъзхожда)*, но може да включва 2) действието *разкривам пред някого* някакъв факт, който той не е знаел със сигурност (*Тя призна лъжата си = разкри, че го е излъгала*). Във варианта с форманта *си* – *признавам си (нещо)* – се съдържа семантичен елемент, който се свързва с второто от представените две значения, а именно – елементът *не крия, преставам да крия*, защото възвратният произход на форманта *си* отвежда към асоциацията за собствена принадлежност, свързана с обекта на действието *крия* – крием нещо, което в момента, дори и ако сме го откраднали, е наше. Затова той не е възможен с първото от семантичните

тълкувания, срв.: **Тя си призна неговото превъзходство*, докато е естествен, със съответната семантична добавка, при второто тълкуване: *Тя си призна, че го е излъгала* (= *Тя престана да крие, че го е излъгала*). В семантичната структура на този глагол частицата *си* играе блокираща роля – тя блокира валентността за адресат, която се съдържа в основния глагол (*признавам на някого*), срв. *Тя му призна, че го е лъгала* и *Тя си призна, че го е лъгала,* но **Тя си му призна, че го е лъгала*[3]. Така действието, превърнало се в безадресатно, придобива характер на действие, за което чрез форманта *си* се експлицира, че то не се извършва за никого конкретно. Във варианта с основния глагол без експлициран адресат (*Тя призна, че го е излъгала*) действието остава адресатно, затова естествено може да породи въпроса *На кого призна?* / *Пред кого призна*? Когато валентността за адресат е блокирана от частицата *си*, при нужда все пак такъв да бъде екплициран, той ще заеме позиция на локализатор, характеризиращ се с одушевеност, срв.: *Тя си призна* ***пред приятелката си****, че го е лъгала.*

Ще припомня, че и при този глагол частицата *си* модифицира семантичната структура на основния глагол, но употребата ѝ не е задължителна, затова значението ѝ донякъде се доближава до прагматическото ниво.

6. Доста по-многобройна е следващата група глаголи, при които формантът *си* играе ролята на **прагматическа** частица. При тях е от значение, че формата с елемента *си* изразява някаква характеристика, която говорещият дава на съответното действие, която представлява неговото отношение към действието и която се подразбира в изречението като подтекст.

6.1. В една подгрупа такива глаголи изразяваното действие е свързано за говорещия с истинската същност на извършителя, затова говорещият изразява чрез възвратната форма с елемента *си*, че за него дадената ситуация е напълно **естествена**. Ако в примери като следните: *Но времето минаваше, а те се обичаха както в началото, а си оставаха същите* (МЙ); *Гювечът никога не влезе в употреба. Остана си в кухнята като празна саксия* (МЙ; за говорещия е естествено гювечът да остане там, където е бил и преди); *Тези гъби ти отваряли очите за неща, които и без това си съществуват, но иначе са невидими* (ГГ); *Благородникът чиляк си е благородник чиляк, пък фукарата си е фукара и това си е* (МЙ) формантът *си* отпадне, тази оценка за естественост ще престане да се изразява, но основното значение няма да се промени. Посоченият по-горе (в точка 5.1.) глагол *оставам* с прагматическата частица *си* спада именно към тази група, защото в изречения от типа на *Той си остана в Загреб,*

3 Ако изобщо е възможен такъв силно разговорен вариант, при него формантът *си* ще бъде частица с прагматическо значение, отбелязано по-долу в т. 6.1.

за разлика от *Той* *<u>остана</u>* *в Загреб*, действието се възприема като естествено, защото локализаторът *Загреб* е свързан по някакъв начин със същността на извършителя (той е неговият роден град и под.), докато във второто изречение такава естествена връзка не се подразбира.

6.2. В следващата подгрупа случаи с помощта на възвратната форма на глагола със *си* говорещият изразява в подтекста тип информация, която би могла да се вербализира като обстоятелственото пояснение за начин ***най-спокойно***, напр.: *Ала след малко – що да видят – Хитър Петър пасе из полето цяло стадо овце и* *<u>си пее</u>* (БНП); *Веднъж Хитър Петър* *<u>си вървял</u>* *из пътя, нещо се бил замислил и гледал надолу в краката си* (БНП); *Преди да свия зад ъгъла, не издържах и се обърнах.* *<u>Седеше си</u>* *все така, люлееше се ритмично на плетения стол* (ГГ). Интересно е сравнението между българския глагол *играя*, който може да бъде и формално възвратен – *играя си*, като тогава отново се подразбира значението *най-спокойно* (напр. *Децата* *<u>си играят</u>* *на двора* / *Децата* *<u>играят</u>* *на двора*), и преводния му еквивалент в хърватски и сръбски – глагола *igrati se*, който, макар и също възвратен, се различава по това, че: 1) има формант *se*, т.е. свързва се с идеята за пряко допълнение (*igrati nogomet)*, 2) формантът се появява само когато към преходния по правило глагол (*igrati nešto*) липсва пряко допълнение, като тогава сигнализира, че глаголът вече не е преходен, т.е. в споменатите два езика възвратната частица изпълнява не прагматическа, а граматическа функция[4].

Употреба от разглеждания в тази група вид имаме и във фразеологизирания разговорен израз *Свиркай си!*, който означава *Не се притеснявай!,* срв.: *Ако се държиш като мъж, прибираш си тлъстия дял, плюс аванса и* *<u>си свиркаш</u>* (АП). Заради неговата фразеологизираност единствено с него не е възможна употребата без форманта *си* (срв. невъзможното **прибираш си тлъстия дял, плюс аванса и* *<u>свиркаш</u>*).

6.3. Близко до това значение е допълнителното значение на **удоволствие, наслаждение**, което извършителят изпитва от извършваното действие, срв. следните примери: … *попреглътнал и не можал да се стърпи – откъснал си едно парченце и* *<u>си хапнал</u>* (БНП); *В руския ресторант…, човек можеше да* *<u>си поплаче</u>* *до насита, да поспори с Бога или дявола…* (АП); *Беше* *<u>си пийнал</u>* *и очевидно се забавляваше добре* (АП).

6.4. В следваща група могат да бъдат отделени глаголи, чиято възвратна форма изразява желанието на говорещия да **интензифицира своето твърдение** (а не самото извънезиково действие като в т. 5.2.), затова към такава употреба винаги може да

4 При глагола *признавам си* от анализа по-горе, където също имаме блокиране на валентност, но за адресат, не говоря за граматическа роля на форманта *си*, защото приемам, че наличието/ липсата на адресат променя лексикалното значение на глагола, но не и граматическата му форма.

се добави наречието (или частицата) *наистина*, срв.: *И колкото и странно да е това, то все пак си има своето оправдание* (ГГ), съответно: *…, то все пак* ***наистина*** *(си) има своето оправдание*. Срв. и друг подобен пример: *Тази работа си изисква време* = ***наистина*** *(си) изисква време*.

6.5. Анализът позволява да се открои и друго прагматическо значение на форманта *си* – информацията, че изразяваното действие е **обичайно**, че съществува традиция за неговото извършване, напр.: *Дядо Гено не харесваше нещо…, но като виждаше, че всеки си работи, както си знае…* (ЙЙ); *Той отишъл така, както си ходел всеки ден* (БНП).

7. Последната група глаголи с форманта *си*, открояваща се в българския език, е малобройна и е съставена от глаголи от типа на ***струва си*** и ***заслужава си***. Те са специфични по това, че имат лексикална семантика, представляваща оценка на нечие качество, както и по това, че възвратният им вариант изисква да бъде свързан с подчинена пропозиция (изразявана от подчинено изречение или от пропозиционално съществително, напр.: *не си заслужава* ***да се труди човек за него*** = *не си заслужава* ***труда***). Тези глаголи могат да бъдат както в безлична форма (*не си струва да упорстваш*), така и в лична форма с подлог (*филмът не си заслужава да го гледа човек*). Ето и примери с тях: *Хич и не си струва да приказваме за такъв ахмак човек* (БНП); *Човекът си заслужаваше да бъде оставен на мира, за да си почине от хора* (МЙ); *Едно ще ти кажа, можеш да схванеш струва ли си един филм само по това…* (ГГ) (в това изречение няма подчинена пропозиция, но тя се подразбира: *струва ли си* ***един филм да бъде гледан***); *… сякаш нещата, които изпращаше, не си струват разходите за пътя* (АП; тук пропозицията е изразявана от пропозиционалното съществително *разходите – да плащам за пътя*). Глаголът *заслужава си* може да бъде използван и без форманта *си*, когато не е употребен безлично (срв. с един от посочените по-горе примери: *Човекът заслужаваше да бъде оставен на мира*), но с неговата безлична форма се употребява само възвратната конструкция. Глаголът *струва си* се среща без форманта *си* също само в лична форма, при това отрицателна, когато има преносно значение на крайно отрицателна оценка, напр.: *Филмът не струва (=не струва нищо, много е слаб)*. Ако сравним при личните употреби възвратните и невъзвратните варианти, съответно: *Човекът си заслужаваше да бъде оставен на мира* / *Човекът заслужаваше да бъде оставен на мира* и *Филмът не си струва* и *Филмът не струва*, ще открием прагматична разлика, каквато открихме при интензифициращото значение на форманта *си* по-горе, срв.: *Човекът* ***наистина*** *си заслужаваше да бъде оставен на мира; Филмът* ***наистина*** *не си струва*. Друго тълкувание може

да бъде значението на притежателно местоимение, напр.: *Певецът си заслужи наградата* = *Певецът заслужи своята награда* / *Певецът заслужи наградата си*.

Що се отнася до безличните варианти на тези глаголи, напр. в изречения като *Хич и не си струва да приказваме за такъв ахмак човек* (БНП) или *Заслужава си да поразмислим за предложението*, те най-вероятно са произлезли от личните (напр. ***То** хич и не си струва*[5] *да ...*), но в тяхната семантична структура формантът *си* е задължителен и играе ролята на формообразувателна частица, подобна на ролята на форманта *се* при хърватския и сръбския глагол *igrati se,* който прави глагола непреходен, като блокира валентността му за пряко допълнение. Само че тук формантът *си* блокира валентността за непропозиционален подлог (***Той** заслужава да бъде наказан*)[6] и така подлог става подчинената пропозиция (*Заслужава си* ***той да бъде наказан***), а личната форма на глагола става безлична.

8. От изложеното дотук могат да се направят някои заключения:

8.1. Значението на форманта *си* към глагол може да бъде: 1) значение на лично възвратно местоимение (във валентност най-често за адресат или бенефициент и с функцията на непряко допълнение) – когато в контекста не се подразбира изрично възвратност за тази валентност и това трябва да се изрази със самия формант; 2) на съчетание от горното значение със значение на притежателно възвратно местоимение – пак при същото контекстуално условие; 3) на формална словообразувателна частица, с помощта на която се образува съответната лексема, без от съвременна гледна точка формантът да придава каквото и да било свое значение; 4) на словообразувателна частица, която модифицира семантичната структура на основния глагол (по-близка до лексикалното или по-близка до прагматичното ниво); 5) на прагматическа частица, която изразява някакъв вид отношение на говорещия / извършителя към действието; 6) съчетание от значението на възвратно местоимение (лично или притежателно) със значението на прагматическа частица; 7) на частица с граматическа функция (блокира свързването с непропозиционален подлог).

По-конкретно, при глаголите от типа *спомням си* (т. 1.) формантът изпълнява ролята на формална частица; при глаголите за говорене (на самия себе си) от типа на *казвам си* (т. 2.1.) имаме функция на възвратно лично местоимение във валентност за

---

5 Но можем да сметнем и обратното: че формалният подлог *то* е по-късна добавка в разговорния език

6 Във варианта *Той си заслужава да бъде наказан* имаме, както казах по-горе, прагматическо значение на интензификация на твърдението, т.е. = Той наистина заслужава да бъде наказан.

адресат; при глаголите с възвратно непряко допълнение със семантика на бенефициент от типа на *търся си, откъсвам си* (т. 2.2.) формантът има функция на възвратно лично местоимение в съчетание с функция на прагматическа частица; при глаголите от типа на *обувам си, нося си* (т. 3.) формантът може да съчетава значенията на двата вида възвратни местоимения – личното и притежателното, при което при недвусмислена възвратност на съответния участник в събитието формантът поема функция и на частица с прагматическо значение; при глаголи като *дояждам си (яденето)* от т. 3. имаме чисто местоименно значение, съчетаващо значението на лично и на притежателно местоимение, а при глаголи от типа на *имам си / нямам си (нещо), слагам си (пастите в плик)* от т. 3. – значение на притежателно местоимение в съчетание със значение на прагматическа частица. По-нататък, във всички случаи на взаимновъзвратните глаголи от т. 4., от типа на *говорят си, пречат си, разделят си (нещо)*, формантът изпълнява функцията на местоимение – само лично или лично и притежателно. При глаголите от т. 5.1., с идеята за някакво собствено място, от типа на *отивам си, лягам си,* имаме словообразувателна частица, близка до лексикалното ниво, а при глаголите от т. 5.2. от типа на *мисля си, знам си, почивам си* и от т. 5.3., *признавам си* – словообразувателна частица, по-близка до прагматичното ниво; при всички глаголи от т. 6. със значение на отношение към изразяваното действие, от типа на *съществувам си, пея си, хапвам си, (както) си знаят*, имаме функция на прагматическа частица. Накрая, при безличните глаголи от т. 7. – *струва си да, заслужава си да* – формантът изпълнява функцията на формообразувателна частица.

8.2. Когато определяме функцията на форманта *си* като частица, се открояват следните разновидности: 1) **словообразувателна** частица, която може да бъде частица с а) чисто формална функция, без своя собствена семантика (при глаголите от типа *спомням си, въобразявам си);* със словообразувателна функция, но и с б) свое значение, което модифицира семантичната структура на основния глагол и което е по-близо или по-далеч от лексикалното ниво (*отивам си – мисля си, почивам си, признавам си*), 2) **прагматическа** частица (*търся си, пея си* и т.н.) или 3) **формообразувателна** частица – от лична образува безлична форма (*струва си да*).

8.3. Приглаголният формант с местоименен произход *си* се използва в съвременния език с чисто местоименна функция само когато **трябва да експлицира**, че адресатът, бенефициентът или притежателят съвпадат с извършителя на действието, и тогава той има **задължителна** употреба. Ако това се разбира от контекста или от семантиката на глагола, тогава употребата на този формант в тези валентности се свързва в по-малка или по-голяма степен с функцията на прагматическа частица и употребата му не е задължителна. Не е задължителна и употребата му като

словообразувателна частица с модифициращо значение, близко до прагматичното (при групата *мисля си, почивам си, знам си, признавам си*). Задължителна е, от друга страна, употребата на форманта освен при посочената по-горе нужда от експликация на възвратния характер на съответната валентност още и при реципрочна употреба на глагола, както и в ролята на формална частица, на частица, създаваща самостоятелно значение в рамките на полисемантична структура (в групата *отиде си*), или на формообразувателна частица.

8.4. Споменатото прагматическо значение, което формантът *си* добавя към глагола, с който се употребява, и което е характерно за употребата в разговорния език, в настоящата работа беше класифицирано в следните разновидности: по-заинтересовано и по-живо отношение към изразяваното действие, основаващо се на неговата положителна оценка; характеристика на действието: действието е естествено за говорещия, защото съответства на същността на своя извършител; извършителят върши действието съвсем спокойно; действието носи на извършителя си наслаждение; говорещият интензифицира твърдението си; действието е обичайно за говорещия.

Както бе отбелязано, прагматическото значение на частицата *си* прави нейната употреба незадължителна, словообразувателната ѝ функция се свързва с неуеднаквена задължителност – в зависимост от близостта към лексикалното или, обратно, към прагматическото ниво, а граматическата ѝ функция я прави задължителна.

8.5. В другите славянски езици, в които също се срещат глаголи с форманта *si*, като например в хърватския или в чешкия език, тяхната употреба се основава на други принципи (при хърватския език в извършения тук анализ може да се предположи неговата употреба при глаголи, към които той играе ролята на местоимение със значение на адресат и бенефициент, напр.: *On* ***si*** *je kupio; Oni su* ***si*** *dali reč*). Затова ми се струва, че темата за тези глаголи е благодатна област за съпоставителни проучвания. А що се отнася до прагматическите значения на българските глаголи с форманта *си* – те са истинско предизвикателство пред преводачите на езици, в които такава употреба липсва.

Библиография

Вълчанова 1995: Вълчанова, М. Някои наблюдения върху семантиката на рефлексивната частица *си* (поглед върху медиалните лексеми за положение в съпоставителен план с чешки език). – *Български език*, кн. 5–6, 1995 (год. XLV), 419–432.

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: *Наука и изкуство*, 1986.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ *Св. Кл. Охридски*, 2008.

Петрова 2008: Петрова, Г. *Функциите на клитиките „се" и „си" в съвременния български език*. Бургас: *Димант*, 2008.

Използвани произведения

АП: Попов, А. *Мисия Лондон*. София: *Сиела*, 2012.

БНП [български народни приказки]: *Приказки за Хитър Петър*. София: *Дамян Яков*, 1998.

ГГ: Господинов, Г. *Естествен роман*. Пловдив: *Жанет-45*, 2013.

ЙЙ: Йовков, Й. *Вечери в Антимовския хан*. София: *Български писател*, 1958.

МЙ: Йергович, М. *Сараевско Марлборо*, прев. Р. Ляпова. Пловдив: *Жанет-45*, 2015.